

УДК 1:93/94:316:34

**Бойко Ю.А. – канд. філос. наук, доцент
Національний університет біоресурсів і природокористування України
(Київ)**

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»

Стаття присвячена соціально-філософському аналізу становлення громадянського суспільства в історико-філософському контексті, який дозволяє виявити ціннісне навантаження цього поняття та плідність його дослідження.

Ключові слова: держава, влада, право, громадянське суспільство.

Бойко Ю.А. Социально-философские аспекты становления понятия «гражданское общество». *Статья посвящена социальнофилософскому анализу становления гражданского общества в историко-философском контексте, который позволяет выявить ценностную нагрузку этого понятия и плодотворность его исследования.*

Ключевые слова: государство, власть, право, гражданское общество.

Y. Boyko. Social-philosophical aspects of becoming of concept «Civil society». *The article is devoted to the social philosophical analysis of becoming of civil society in a historical and philosophical context which allows to deduce the valued loading of this concept and fruitfulness of his research.*

Keywords: state, power, right, civil society.

Для сучасної України надважливим завданням є становлення громадянського суспільства та відповідної йому системи цінностей. При цьому очевидно, що рівень духовного розвитку людей визначальним чином зумовлюється мірою їх свободи, правової й соціальної захищеності, а, отже, – рівнем громадянськості даного соціуму. В цьому контексті актуальним є соціально-філософський аналіз становлення громадянського суспільства в Україні як чинника духовного розвитку українського соціуму.

Визначення громадянського суспільства можна розпочати з його нетотожності суспільству взагалі, оскільки перше є історичною формою певного етапу формування такого суспільства у західному варіанті, який передбачає наявність громадянина як індивідуалізованого члена людської спільноти, що має спиратися на сукупність прав та свобод. Про це свідчить як генеза самого громадянського суспільства, так і соціально-філософський аналіз його інтерпретацій.

Різновиди тлумачень такого суспільства походять від ідеї поліса Аристотеля та теорії природного права Цицерона, де можна зустріти термін *societas civilis*. Як такого громадянського суспільства у сучасному розумінні цього поняття у давньому світі не було. Була антична демократія як політична форма влади народу. Отже, наявність демократичної форми правління не є достатньою для виникнення громадянського суспільства. Лише дихотомія державної і економічної влади породжує у добу Нового часу цей феномен. Принципову різницю між античною і новоевропейською формами соціальності французький мислитель Б. Констан пояснює на прикладі здійснення свободи в цих соціумах: «Наша свобода має полягати в мирному користуванні особистою незалежністю, на відміну від античного типу свободи, який полягав у діяльній, постійній участі в колективній реалізації влади» [4, с. 620]. Бути членом античного *politike* означало бути громадянином – членом держави й, тим самим, бути зобов'язаним жити й діяти відповідно до його законів і не перешкоджати іншим громадянам. Отже, в античності держава була наявним громадянським станом, ототожнювалося з ним.

Ототожнення цих термінів зберігалось до XVIII століття. У працях Д. Локка і навіть Ж.-Ж. Руссо поняття «держава» і «громадянське суспільство» використовуються як синоніми, а в Т. Гоббса взагалі держава є «громадянським станом» на відміну від «природного». Між тим у цей час феномен громадянського суспільства вже сформувався. Соціально-теоретичні розробки філософів Нового часу є аргументацією проти існуючого стану речей: держава стає «Левіафаном», але сенс не у тому, щоб повернутися до природного стану, а в тому, щоб подолати «хворобу держави», яка «виникає через отруту бунтівних доктрин, однією з яких є те, що кожна приватна особа може бути суддею у добрих чи злих діях» [1, с. 117]. З ним певною мірою погоджується Б. Спіноза, який визнає, що держава придушувати афективні схильності, хоча при цьому він був прихильником республіканського устрою, а не монархії.

У Д. Локка теорія природного права стала зброєю проти узурпації державою усієї повноти політичної влади, оскільки найвищим сувереном є не правитель, а нація. Це призводить до того, що

суспільство тепер не може дорівнюватися до держави, оскільки перше історично передує другій. Локк, як майже всі представники новоевропейської філософії, залишався прихильником монархій, хоча у конституційній її формі.

Радикалом, який відмовився від компромісів у політичних обрядах був Ж. -Ж. Руссо. Він є фундатором ідеї народного суверенітету й найширшої демократії. Згідно Руссо, законну чинність має тільки та система правління, що ґрунтується на участі кожного громадянина у владних відносинах, на безумовному повновладді народу. Тому для нього громадянське суспільство є перспективою розвитку людства і не є тотожним громадянському стану, який існує в наявності.

Надалі ця традиція, у більш помірній формі розроблена А. де Токвілем, Дж. С. Мілем й ін., виходила з постулату, відповідно до якого поділ між державою й громадянським суспільством є нагальною характеристикою по-справжньому демократичної соціальної й політичної системи, в якій продуктивна власність, статус і прерогативи приймати рішення не є підвладними приватній сфері.

Правова тема в контексті громадянського союзу присутня і в філософському вченні І. Канта: «Громадяни – об'єднані для законодавства члени суспільства (*societas civilis*)». Інновацією кантівської концепції є позадержавність перспективи його побудови. «Проблема створення досконалого громадянського ладу залежить від проблеми встановлення законівідповідних зовнішніх відносин між державами і без вирішення цієї останньої не може бути вирішена» [3, с. 15], – вважав І. Кант. Тобто, традиційне розуміння можливості побудови громадянського суспільства як завдання національної держави є обмеженим.

Зворотне розташування у логіці формування соціальних форм запропонував Г.Ф. Гегель. Сутністю розвитку суспільства, за Гегелем, є становлення свободи. І, хоча спінозівсько-гегелівська теза «свобода є усвідомлена необхідність» повністю взята на озброєння марксизмом, це був не єдиний її вимір у Гегеля. Вона досягається через переваги моральності, а «моральність є поняттям волі, яка стала наявним виміром і природою самосвідомості» [1, с. 195.]. Оскільки поняття для Гегеля – не просто форма пізнання, а сутність речей, то, таким чином, моральність є способом реалізації свободи.

У своїй роботі «До критики гегелівської філософії права» Маркс критикує методологічну основу гегелівського підходу до громадянського суспільства: «Важливо те, що Гегель усюди робить ідею суб'єктом, а дійсного суб'єкта у власному змісті ... перетворює в предикат» [5, с. 228]. Таким суб'єктом виступає держава, що втілює загальне, стосовно якого родина й громадянське суспільство виступають як частини, які є кінцевими моментами ідеї, що саморозвивається, держави, що володіє нескінченністю в цьому саморозвитку. Відкидаючи гегелівське «ідеальне проектування» як містифікацію, Маркс з матеріалістичних позицій звертається до історії.

Більшість дослідників, що належать до різних напрямків інтерпретації самого феномену громадянського суспільства, майже однотайно виділяють дві основні стадії в його формуванні: 1) стадія національної інтеграції; 2) стадія універсалізації принципу громадянства всередині демократичної держави.

Ототожнена з ліберальною демократією, ідея громадянського суспільства стала набувати відкрито прозахідну орієнтацію. Внаслідок унікальної комбінації федералізму, автономних асоціацій, поділу церкви й держави, захисту індивідуальних свобод, які, у свою чергу, були результатом з'єднання традиції пуританської духовної революції й англійського общинного права, Сполучені Штати Америки здавна стали розглядатися як ідеальна модель громадянського суспільства. Наприклад, у відомій роботі А. Токвіля «Про демократію в Америці» американська модель була протипоставлена західно-європейським суспільствам, де індивідуальні права розглядалися державою як вчинки. Але це не виключало активність самих членів громадянських асоціацій, що доповнює діяльність політичних партій у таких питаннях, як стимулювання політичної участі, підвищення політичної ефективності й кваліфікації громадян, визнання демократичних громадянських обов'язків і прав.

Метою громадянського суспільства є захист життя індивідів, а метою демократичної влади – загальних, державних інтересів. Громадянське суспільство контролює владу, впливає на її діяльність. Влада ж не керує громадянським суспільством, але за допомогою законів регулює його існування й функціонування. Громадянське суспільство дає можливість людині повністю виявити свої індивідуальні здібності.

До початку ХХ століття токвілівська концепція американської демократії була зруйнована Максом Вебером на основі аналізу нових фактів розвитку в США апарату бюрократичного керування. Надалі, демократична революція, яка розпочалась в Західній Європі і завершилася в 60-і роки, призвела до формування уявлення про Захід як єдиний осередок громадянського суспільства. Ліберальний Захід став у такий спосіб протиставлятися авторитарному Сходу.

Обговорення всіх цих очевидних протиріч дало поштовх не тільки до перегляду класичної концепції громадянського суспільства, наприклад у теоріях «публічної сфери» Х. Арендта, «комунікативного простору» Ю. Хабермаса як протиполюсу «ерозії буржуазних цінностей», але й до глибоких сумнівів у можли-

Розділ третій. Світоглядні й теоретико-пізнавальні аспекти комунікації, медіа та інформації

востях її подальшого існування. Так були створені передумови для виникнення принципово нової концепції громадянського суспільства, яку деякі вчені називають постмодерністською, оскільки її джерелом дійсно були нові постмодерністські інтерпретації соціальної теорії.

Ліберальна модель громадянського суспільства була оголошена постмодерністами «статичною» й їй була протиставлена так звана «модель участі», яка висувала на передній план «позитивні права» громадян – учасників масових рухів і колективних дій, властивостями яких є мобільність, творчість, продуктивність, асоціація, життєвість і т.д. У результаті, до моменту розгортання «оксамитових революцій» у постмодерністській політичній теорії акценти були перенесені від аналізу розвинених форм громадянського суспільства в рамках моделі ліберальної демократії до потенційних його носіїв усередині антиавторитарних рухів.

Якщо в працях представників класичної філософської традиції (Локка, Гоббса, Монтеск'є, Руссо, Канта, Гегеля та інших) і пізніше поняття «громадянське суспільство» використовувалось для розмежування суспільства і держави, – то сучасні науковці стверджують, що нині кордонів між громадянським суспільством і державою практично немає. Держава втручається в рішення багатьох фундаментальних економічних і соціальних проблем. При цьому спільним для них є діюча особа громадянського суспільства – людина, індивід як особистість з її певною системою цінностей, потреб, інтересів. Саме можливість зреалізувати ці потреби, інтереси й прагнення перетворює цього індивіда на головного учасника суспільного розвитку. Майже всі сучасні дослідники процесів становлення громадянського суспільства в Україні в якості ідеологічного обґрунтування цієї ходи висувують концепцію індивідуалізму, де людина виступає першоосновою суспільного та політичного устрою і найвищою соціальною цінністю. По-друге, вони спираються на принцип непорушності права приватної власності, ліберальне розуміння свободи, що не зводить її до взаємин між людиною та державою, коли політична свобода розглядається лише як засіб для реалізації особистої волі.

Таким чином, визначення громадянського суспільства можна уточнити як сукупність різних неурядових інститутів і посередницьких груп, що самоорганізуються, незалежних як від державної влади, так і від окремих приватних структур виробництва й відтворення (тобто фірм і сімей), і здатних до організованих і відповідальних колективних дій на захист суспільно значимих інтересів у рамках заздальгідь встановлених правил громадянського або правового характеру.

Громадянське суспільство є результатом секуляризації західного суспільства. Для нього настільки ж важливе світське начало, наскільки ж правове. Саме тому індивідуалізм є вираженням «духу капіталізму», як це довів М. Вебер. Аксиологія громадянського суспільства, незалежно від його історичного контексту, продукує певні духовні константи, які являються неодмінною умовою його функціонування й створює різноманіття форм прояву, обумовлених «ландшафтом культури» (М. Бахтін).

Література:

1. Гегель Г. В.Ф. Философия права / Гегель Г. В.Ф. ; [пер. с нем.] – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
2. Гончарова А.Н. Проблема согласования общественных и личных интересов в процессе построения гражданского общества / А.Н. Гончарова. – Красноярск: Издательство Краснояр. гос. ун-та, 2001. – 160 с.
3. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант ; [пер. с нем.] // Антология современной политической мысли : в 5 т. – М.: Мысль, 1997. – Т.1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – С. 478 – 489.
4. Констан Б. О свободе воли у древних в ее сравнении с представлениями современных людей // Полис, 1993. – № 2.
5. Маркс К. К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. : [пер. с нем.]. // Сочинения : в 50 т. – М. : Прогресс, 1988. – Т. 1. – С. 228.